

VARJAS BÉLA (1911–1985):

A MAGYAR KÖNYVKIADÁS KEZDETEI ÉS A KRAKKÓI MAGYAR NYELVŰ KIADVÁNYOK¹

A szöveget és annak digitalizálását ellenőrizte: Gazda István

A mohácsi csatavesztéstől közel két és fél évtized telt el addig, amíg a magyar könyvnyomtatás az ország határain belül állandó otthonra talált. E csaknem negyedszázados időszakban a magyar nyelvű könyvek zöme nem is itthon jelent meg, hanem külföldön. Természetesnek tűnik, hogy e tekintetben a Magyarországhoz legközelebb eső két egyetemi város és könyvkiadó központ, Bécs és Krakkó jöhetett csak szóba. De a katolikus Bécsben csupán katolikus vagy legfeljebb erasmista szellemű munkákat lehetett büntetlenül kinyomtatni. A XVI. század első felében nem is jelent meg ott háromnál több erasmista mű: Pesti Gábor 'Négy evangélium fordítása' (1536), 'Aesopus meséinek átültetése' (1536) és a 'Nomenclatura sex linguarum' (1538) című hatnyelvű szótár. Pesti e három munkája és Sylvester Jánosnak Sárvár-Újszigeten kiadott művei a magyar irodalom legjelentősebb erasmista alkotásai. E Bécsben és Magyarországon 1550 előtt megjelent néhány könyv számszerűleg csak töredéke azoknak a magyar nyelvű kiadványoknak, amelyek ugyanezen időben Krakkóban készültek.

A lengyel főváros a XVI. század első évtizedeiben vált a reneszánsz és humanizmus legfőbb központjává Kelet-Európában. Ekkor honosodott meg falai között véglegesen a könyvnyomtatás is. Első négy XVI. századi könyvnyomtatója Jan Haller (1505–1525), Florian Ungler (1519–1536), Hieronymus Vietor (1518–1547) és Maciej Scharffenberg (1526–1547) oly mértékben felvirágoztatta a nyomdászatot, hogy Krakkó már a XVI. század első felében az európai könyvkiadásnak nemzetközi viszonylatban is jelentős legkeletibb fókusza lett. 1520–1550 között Magyarország számára is itt készült a legtöbb könyv, az egész termésnek mintegy 44%-a. A többi 56% szétaprózódva, 3–12%-os arányban Nyugat-Európa kb. húsz városában jelent meg.

Magyarország és Krakkó kapcsolatai az ott tanuló nagyszámú magyar egyetemi hallgatón kívül ebben az időben több más szálon is szorosan szövődtek össze. A politikai érdekek mellett János király családi kapcsolatai még bensőségesebbé váltak a lengyel uralkodóházzal, amikor feleségül vette Öreg Zsigmond király lányát, Izabellát. János király uralma jobbára Magyarország keleti felére terjedt ki. A Habsburg Ferdinánd hatalma alá került országrésszel való ellenségeskedés és a török veszély miatt az ország keleti területeinek a nyugati országokkal való kereskedelme elbizonytalanodott s erősebben terelődött Krakkó felé. János

¹ Forrás: Varjas Béla: A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok. In: Tanulmányok a magyar–lengyel irodalmi kapcsolatok köréből. (Szerk.: Csapláros István, Hopp Lajos, Jan Reyhman, Sziklay László). Bp., 1969. pp. 79–128. (Részlet: pp. 99–128.)

király területeinek nagyobb része közelebb is feküdt Krakkóhoz, mint Bécshez. S míg Ferdinánd országrészében a reformáció terjesztői és hívei állandó zaklatásnak és üldözésnek voltak kitéve, addig az ország keleti felében, főleg a Felső-Tisza vidékén sokkal szabadabban működhettek, s itt születtek meg az 1530-as években a magyar reformáció irodalmának első zsenjei is. Innen vitte diadalra a reformáció az irodalmi magyarnyelvűséget, háttérbe szorítva e tekintetben egyelőre a reneszánsz és humanizmus magyar nyelvű irodalmi kezdeményezéseit. S mivel vallásos propagandájában a messzeható és tartósabb nyomtatott betű erejével is hatni akart, sürgős követelménye lett a magyar nyelvű nyomtatott könyv. Ehhez azonban idehaza még hiányzott a megfelelő műhely.

Krakkó a tiszai tájakhoz legközelebb eső és legbiztonságosabban megközelíthető külföldi könyvnyomtató város, a magyar egyetemi hallgatók legkedveltebb tanulótthona, szükségszerűen lett a magyar nyelvű nyomtatott könyv bölcsőjévé. Latinul már ezelőtt is nyomtattak itt magyarországiak, főleg felvidékiek, s az egyetemén tanuló sok magyar hallgató között is akadt, aki kinyomtatta egy-egy latinul írt munkáját, esetleg tanára vezetésével vagy a nyomdász kérésére részt vett egy-egy kiadvány előkészítésében. Az első nyomtatott magyar szöveg is egy krakkói magyar diák, az Újtestamentum-fordító Sylvester János munkája volt. Sebald Heyden: 'Puerilium colloquiorum formulae' (1527) című beszélgetés-gyűjtemény német és lengyel értelmezéseit ő egészítette ki a magyarra. Hasonlóképpen Christoph Hegendorff: 'Rudimenta Grammatices Donati' (1527) című nyelvtanát is ő látta el magyar értelmezésekkel. A két nyelvgyakorlókönyv és egy feltételezett latin-magyar Dictionarius (1531) a magyar nyelv első nyomtatott emlékei, vendégszövegek latin nyelvű kiadványokban.

Mindhárom kötet Hieronymus Vietor [Wietor] nyomdájában jelent meg, aki az 1520-as évek elejétől a lengyel nyelvű könyvkiadásnak lelkes propagátora volt, utóbb pedig két évtizeden át a magyar nyelvű könyveknek is legszorgalmasabb nyomtatója. Az 1527–1550 között Krakkóban nyomtatott magyar nyelvű könyvek közül mintegy 24 kiadványról van ma tudomásunk. Úgy lehet, valamennyi a Vietor-féle műhelyben, illetőleg az özvegyénél készült és legtöbb a Perényi-család különböző tagjainak költségén.

A XVI. század egyik leggazdagabb földbirtokos családjával, a Perényiekkel Vietor kapcsolatai még bécsi nyomdász korában (1510–18 között volt Bécsben műhelye) nyúltak vissza. 1512-ben ő nyomtatta ki Perényi Gábor ugocsa és máramarosi főispán költségén Janus Pannonius Guarino panegyricusát, amelyhez Paulus Crosnensis [Paweł z Krosna], a krakkói egyetem tanára írt ajánlást. Aligha lehetett tehát véletlen, hogy amikor Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin jó magyar fordításban szeretne volna olvasni és másokkal is megismertetni Szent Pál leveleit s a munka kinyomtatásának költségét is hajlandó volt viselni, a választás éppen Vietorra esett. Perényiné udvarában arról is tudhattak, hogy a krakkói nyomdász – a fentebb már említett nyelvtani művekben – magyar szöveg nyomtatásával is megpróbálkozott. Hiszen Sylvester Perényi-birtokról, Szinyérváraljáról származott és krakkói tanulmányaihoz alighanem a Perényi-családtól is kapott anyagi támogatást. Érthető tehát, hogy amikor Komjáti Benedek, Perényiné fiának, Jánosnak nevelője, 1532-ben elkészült Szent Pál leveleinek fordításával, annak kéziratát valamelyik megbízottjuk, talán a krakkói egyetemen tanuló egyik pártfogoltjuk útján, Vietornak küldték el kinyomtatás végett. Minthogy az előállítás költségeit Perényiné viselte, Vietor semmit sem kockáztatott, viszont jó üzleti érzékkel megsejtette, hogy ennek a magyar könyvnek a híre másokat is az ő műhelyébe csalogat majd, akik magyar nyelvű könyvet készülnék kinyomtatni. Az első, teljes szövegében magyar nyelvű könyv Komjáti Szent Pál levelei fordítása 1533 februárjában meg is jelent Krakkóban szépen illusztrált, antikva típussal szedett nyolcadrét alakú kötetben. Tehát jó ízléssel megválasztott, teljes humanista köntösben, ahogyan az egy Erasmus szellemét sugárzó műhöz illett. Mert ez a könyv még nem a lutheri, hanem az egyház belső megújódását sürgető erasmusi reformok jegyében született.

A kötet humanista ízléssel megválasztott kiállítását azért emeljük ki, mert Komjáti

fordításának előkerültek kötéstáblából kiáztatott ún. schwabachi típussal nyomtatott fólió alakú töredékei is. Betűtípusa szerint ezek kétségtelenül Vietor nyomdájából valók. Betűi megtalálhatók Vietor más kiadványaiban is, pl. Gálszécsi István Énekeskönyvének első szedésvariánsában és Katekizmusában is címbetűkként. E töredékek nyomán még mindig kísért az a nézet, mintha két kiadásban is megjelent volna Komjáti munkája. Vietor azonban Frangepán Katalinhoz intézett levelében, melyet az antikva típussal szedett kötet végén kinyomtatott, világosan megírja e kiadványra célozva: „Nunc que prima est huius foetura, eam ut hilari fronte suspicias vehementer rogo”. Az 1533-ban megjelent kiadást egy korábbi tehát meg nem előzhette. Erre Vietornak ideje sem lehetett, hiszen Komjáti a fordítással 1532. március 12-én, Szent Gergely pápa napján készült el, az 1533 februárjában megjelent kötet ajánlását pedig 1532. szeptember 8-án Kisasszony napján írta. Alig hihető, hogy féléves időközben a műből két kiadás szükségessé vált volna.

A humanista stílusban kiállított, elegánsnak mondható kis kötet után viszont anakronizmus lett volna egy primitívebb helyesírású, öreg schwabachi betűkkel nyomtatott, ügyetlen, nagy formátumú kötetben kiadni Komjáti fordítását. Ellene szól ennek az a tény is, hogy az 1533. évi Szent Pál leveleit követően Krakkóban magyar könyvet már nem nyomtattak schwabachi vagy fraktur típusú betűkkel, s a krakkói magyar nyelvű kiadványok között egyetlen fólió alakú sincs. Vietornak pl. valamennyi ismert magyar kiadványa nyolcadrétű. Így hát csak egyetlen elfogadható feltevés marad, az ti. hogy a fólió alakú Szent Pál-kiadás soha sem létezett, az előkerült töredékek csupán 1532-ben készült próbanyomatok. Perényiné a költségén megjelenő kötetről legalábbis kétféle próbanyomatot kérhetett, hogy kiválaszthassa közülük a megfelelőbb és neki leginkább tetsző formátumot és betűtípust. Frangepán Katalin akár saját családjában, akár humanista műveltségű férje mellett megismerhette és megszokhatta a reneszánsz díszítésű és antikva betűkkel nyomtatott könyvet, s talán környezetének humanista műveltségű tagjai is hatással voltak választására. Így esett, hogy a könnyebben kezelhető, kis nyolcadrét alak és a nyugodtabb vonalvezetésű, egyszerűbb, de éppen ezért jobban olvasható antikva típus mellett döntött. Vietor pedig az el nem fogadott próbanyomatokat kielejtette, majd később eladta valamelyik krakkói könyvkötőnek.

A Komjáti-kötet betűtípusának (20 sor mérete 88 mm) megválasztása két szempontból is jelentős. Egyfelől mert Vietor – mai ismereteink szerint – valamennyi magyar kiadványát ezzel a típussal nyomtatta (kivétel, amint még látni fogjuk, Ozorai Imre művének első kiadása, amely azonban többek között betűi miatt sem lehet Vietor munkája); másfelől, mert a krakkói antikva betűs magyar kiadványok nyomán alakult ki és vált általánossá az a gyakorlat, hogy a magyar nyelvű szöveg, illetőleg könyv betűtípusa véglegesen az antikva lett.

1533-ban nyomtatta ki Vietor magyar értelmezésekkel Murmelius lexikonát is, amelyet Martinus Heptamidius krakkói könyvkereskedő a Perényi-család két ifjú tagjának, Mihálynak és Ferencnek (a fentebb említett Perényi Gábor testvéröccse, István főétekfogómeister fiainak) ajánlott.

Ennél azonban sokkal nevezetesebb Ozorai Imrének valóban két kiadást megért műve, a reformáció eszméit propagáló, első eredeti magyar nyelven szerkesztett írás, amelyet latinul 'De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo eiusque ecclesia' címen szoktunk emlegetni. Az első kiadásból négy, a másodikból mindössze két példány ismeretes. Valamennyi erősen csonka, s így a mű eredeti címe egyikből sem állapítható meg. Az első kiadás példányaiban a nyomdász neve és a kiadás helye sem maradt fenn. Csak a kiadás évére következtethetünk abból, hogy a kötet utolsó lapján Frangepán Katalin lenyomtatott címere körül az 1535-ös évszám olvasható.

Irodalomtörténet-írásunk úgy tartja számon, hogy Ozorai művének mindkét kiadása Vietor műhelyében készült. Ez a második kiadás (1546) esetében alig vitatható, hiszen a XIX. század első felében akadt még belőle olyan példány, amelyről a nyomdász neve, a nyomtatás helye és

éve leolvasható volt. Egyébként e második kiadás magyar szövegének betűtípusa a mikroszkopikus vizsgálat méréseinek tanúsága szerint is megegyezik Komjáti kötetének szövegtípusával, azzal a különbséggel, hogy az Ozorai-kötetben a típus néhány új jellel kiegészült (á, é, g, l, n, o, ß, t, ü). E második kiadásban viszont a latin idézeteket Ozorai első kiadásának antikva típusával szedték.

Ozorai műve első kiadásának vizsgálata azonban, ha elegendő bizonyítékot nem is ad, de nagyon indokolt kétségeket támaszt az iránt, vajon valóban Vietor nyomdájában készült-e ez a kiadvány. E kétségek lehetséges, hogy egy csapásra eloszlanának, ha rendelkezésünkre állna a Vietor-nyomda teljes betűtípus repertóriuma. Ennek hiányában azonban egyelőre csak a gyanút keltő megfigyeléseinkről számolhatunk be.

Az Ozorai-kötet első kiadásának példányaiban egyetlen olyan könyvdísz vagy iniciálé sem maradt fenn, amelynek alapján biztonsággal meghatározható lenne, hogy melyik nyomdában készült. Eddig a szöveg típusai és a Frangepán-címer nyomán tartották Vietor kiadványának. Azt az antikva típust (20 sor mérete 110–111 mm) azonban, amellyel Ozorai első kiadásának magyar szövegét szedték, Vietor 1530-as évekbeli kiadványaiban nem találtam. Használt ugyan Vietor az 1530-as években egy ehhez igen hasonló típust, de azt, eddigi ismereteink szerint, sohasem teljes magyar könyvek nyomtatására, hanem csak kiemelő típusként alkalmazta, így a Komjáti-kötetben a címlap utolsó sorában és a könyv további részében a fejezetcímekben is. Ez a típus azonban nem azonos az Ozorai-mű első kiadása magyar szövegének betűivel. Az Ozorai-kötet 1535. évi kiadásában használt antikva viszont – amennyire az általam átvizsgált krakkói nyomtatványokból megállapíthattam – az 1540-es években elég gyakran előfordul, de nemcsak Vietor, hanem Ungler özvegyének kiadványaiban is. S kétségtelen, hogy Ozorai második kiadásának kiemelt latin idézeteit, valamint az 1559-ben Andrysowic által kinyomtatott Székely István Világkrónikáját szintén Ozorai első kiadásának antikvájával szedték. A típus tehát más nyomdában is megvolt Krakkóban.

Feltűnő, hogy az 1535. évi Ozorai-kötet antikva típusában van g, l, n, valamint o, és ü jel, mégpedig az utóbbi két betű utólagos kiegészítésképpen készült a típushoz, mert e betűtestek kisebbek és nem egészen azonos rajzúak, mint a típusba tartozó o és u betűk. A Komjáti-kiadványban nincs antikva o és ü jel, de nincs ilyen antikva betűje Vietornak még 1536-ban, sőt még 1538-ban sem, minthogy Gálszécsi Énekeskönyvének első szedésváltozatában az ö-t eo-val, az ü-t pedig ew-vel, w-vel, néhány esetben pedig petit fraktúr ű-val jelöli; a másodikban az ö-t néha ugyan még eo-val, de gyakrabban már o-val, az ü-t pedig ű-val vagy w-vel szedi, az o és u azonban Vietor minden magyar kiadványában Gálszécsi katekizmusáig (1538) bezárólag kivétel nélkül fraktúrból kölcsönzött betű. Furcsa már önmagában az is, hogy Vietor éppen az Ozorai első kiadásának antikva típusához készítette volna el az o és ü jelet (tehát egy olyan típushoz, mellyel magyar könyvet, ez egy kivételével, nem nyomtatott), s nem ahhoz, mellyel 1533–1550 között valamennyi magyar nyelvű kiadványát szedette, ti. a Komjáti-kiadvány antikvájához. De épp ily feltűnő az is, hogy a Gálszécsi-féle énekeskönyv második szedése ajánlásának címében sem találunk antikva o jelet. Ezt pedig azzal az Ozorai első kiadásának antikvájához oly igen hasonló típussal szedette Vietor. Minthogy pedig a második szedés szövegében már van o jel, de fraktúrból kölcsönözve, ennek a jelnek a hiánya az ajánlás címében azt bizonyítja, hogy Vietornak ebben az Ozorai kiadásához olyannyira hasonló antikvájában sem volt meg akkor még az o, s feltehetőleg az ü jel sem. Ha viszont Ozorai első kiadásának antikvája Vietor nyomdájának típusa, akkor abból kölcsön vehette volna ehhez a nagyon hasonló grádusú betűhöz az ö-t és ü-t. Különös az is, ha már megvolt Ozorai antikvájában az o és ü jele 1535-ben, akkor Gálszécsi Énekeskönyvének első (1536) és második (1538) szedésváltozatában miért kölcsönözte ezt a két betűt fraktúr típusból, hiszen az Ozorai-kiadványban használt antikva o és ü jel a Gálszécsi-kötetekben nem lógott volna ki jobban a sorból, mint a fraktúrból kölcsönöztek. De Vietor nem használta fel Ozorai első

kiadásának ő és ű jelét később sem, amikor pedig már a Komjáti-kötetből ismert típust kiegészítette antikva ő és ű jellel. Az 1540-es évek magyar nyelvű Vietor-kiadványaiban használt antikva ő és ű ugyanis a Komjáti-kötet típusához készített új betű. Ez azonban sohasem keveredik a használatban Ozorai első kiadásának ő és ű betűivel, de mindvégig keverten jelenik meg a kiadványokban a Gálszécsi Énekeskönyv második szedésváltozatából ismert fraktúr ő és ű betűkkel, ami megint csak azt látszik igazolni, hogy az 1535-ben Ozorai kiadványában használt ő és ű, illetőleg a típus nem a Vietor-nyomda betűje volt.

Ozorai első kiadásában a latin idézetek schwabachi típussal vannak nyomtatva. Erről a betűről Rupp Kornél tanulmánya óta általában azt állították, hogy azonos Vietornak a Komjáti-féle Szent Pál levelei próbanyomatában használt betűivel. A valóság az, hogy a Szent Pál levelei próbanyomatának és a Gálszécsi Énekeskönyve első szedésváriánsának címbetűi csakugyan azonosak, de az Ozorai-kiadás latin idézeteinek schwabachi típusa eltér amazokétól. Egyik fő jellemzője a Szent Pál levelei próbanyomata és a Gálszécsi-féle Énekeskönyv típusának, hogy a kis n jobb szára befelé hajló hullámvonal, míg az Ozorai-mű típusában a n mindkét szára egyenes. Ez a schwabachi típus Vietor egyéb nyomtatványaiban sem egyenes, hanem mindig hajlított szárú n-nel fordul elő. Az Ozorai-kötet első kiadásában található schwabachi betű (az egyenes szárú n-nel) viszont az 1520-as 30-as években lépten-nyomon megtalálható Ungler kiadványaiban.

Az első Ozorai-kiadás harmadik feltűnő sajátossága a Frangepán-címer rajza. Vietor a Komjáti-kötethez fába metszette Magyarország és Frangepán Katalin címerét. A Frangepán-címer fehér alapon fekete rajzú s két-két golyót tartó, egymással szemben ágaskodó oroszlánja díszes címerpajzsba van foglalva, melyet kb. másfél milliméter vastag léckeret övez. A léckeret és a címerpajzs között a teret levéldísz tölti ki, felül pedig Frangepán Katalin monogramja: K. F. betűk olvashatók. Ugyanezt a címet 1548-ban, a Vietor özvegyének műhelyében készült Székely István 'Soltárkönyv' című kötetének a végén is lenyomatták. A címer eredeti nyomódúca tehát még tizenöt évvel később is megvolt a Vietor-nyomdában. Az Ozorai-mű első kiadásában azonban nem ezt a címet találjuk, hanem egy erről készült eléggé pontos másolatot. Ezen viszont az oroszlánok és a golyók teste fekete s a kontúrvonalak fehérek, a címerpajzs körül hiányzik a levéldísz, a K. F. monogram és a léckeret, viszont a pajzs két oldalán az 1535-ös évszám olvasható. Miért csináltatta volna meg Vietor kétszer a Frangepán-címet? Előbb 1533-ban keretben, monogrammal, fekete kontúrvonalakkal, de évszám nélkül, majd két évvel később fehér kontúrvonalakkal, egyszerűbb kivitelben, de évszámmal. Az évszám nem a címer mellé szedett számjegyekből van összeállítva, mert a számok rajza egyenetlen és a két belső számjegy félig a címerpajzs képhatárán belül esik, mégpedig nem azért, mert a szedéstükör szélessége miatt a belső számjegyeket bele kellett süllyeszteni a pajzs képmezejébe, hiszen a meglehetősen nagy térközzel álló külső számjegyeknek a belsőkhöz közelebb szedésével sokkal egyszerűbben elérhető lett volna a tükör szélességének csökkentése. A szöveg szedéstükrénél szélesebb címerpajzs és évszám, s a címer képhatárába belenyúló számjegyek éppen azt bizonyítják, hogy az évszám a fametszet szerves tartozéka. A Frangepán-címer kétféle dúca tehát nem készülhetett egyidőben. Vietornak viszont semmi szüksége sem lehetett arra, hogy a Frangepán-címet 1535-ben újra elkészíttesse, hiszen műhelyében még 1548-ban is megvolt az 1533-ban készült eredeti fadúc. A címer fametszetét 1535-ben tehát egy olyan nyomdásznak kellett készíttetnie, akinek készletében nem volt meg a Frangepán-címer, amiből viszont logikusan az következik, hogy Ozorai 1535. évi kiadásának nyomdásza nem Vietor lehetett.

A felsorakoztatott érveket nem tartom elégségeseknek annak meghatározására, hogy Ozorai művének első kiadását hol, kinél nyomtatták, de annyi ezekből is eléggé nyilvánvaló, hogy ez a kiadás aligha készülhetett Vietor műhelyében. A krakkói nyomtatványok további vizsgálata vagy a szerencsés véletlen talán majd végleges választ ad erre is.

Az 1536. évben jelent meg Vietornál Gálszécsi István énekeskönyve, a 'Kegyes ínekekről

és keresztyén hitrül rövid könyvecske' című kötete. A kiadványból egyetlen példány sem jutott korunkra, de Szilvás-Ujfalvi Imre 1602-ben kiadott énekeskönyvének bevezetőjében megemlítette Gálszécsi művét. Az utóbbi száz évben pedig kötéstáblákból kiáztatva két szedésváltozata is előkerült. Az első variánsból az A ívet két különböző kötésben is megtalálták, a B és D ívből pedig legújabban fedeztek fel részleteket ugyancsak Krakóban készült kötéstáblában. A két változat alapján, főként helyesírási érvekre hivatkozva, Nagy Barna arra a következtetésre jutott, hogy az énekeskönyv két kiadásban jelent meg. A feltevést igen valószínűvé teszi az a körülmény, hogy az első protestáns templomi használatra és énekoktatásra szánt kézikönyvről van szó, amelyből hamarosan szükség lehetett új kiadásra.

Elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a szöveg mindkét szedésváltozatban a Komjáti-kötet antikvájával készült. A címetek viszont az első változatban a Szent Pál levelei próbanyomatából ismert schwabachi típussal szedték, a második változatban azonban már ezeket is antikva betűkkel cserélték fel. Az énekeskönyv szövegének első szedésvariánsában még ugyanazt a jelkészletet használták, mint a Komjáti-kötetben (kivétel a 3, ez Gálszécsinél mindig antikva z; az ű helyett pedig néhányszor fraktúr petit ű-t találunk az énekeskönyvben). Sem antikva, sem fraktúr ő jelet nem alkalmaztak, az ö-t eo-val vagy ritkábban o-val szedték. Az apró fraktúr ű is csak egyszer-kétszer, úgy látszik, véletlenül keveredett a szövegbe, mert az ü-t még következetesen antikva ű-, ew-, eu, u- vagy w-vel jelölték. Az sz és z hang jelölésére egyformán a z-t használták, ß jele még nincs a nyomdának. Ehhez az 1536-ban készült első szedéshez viszonyítva a második fejlettebb helyesírással készült, illetve a hangjelölését egyszerűsítették a gyorsabb szedés és a könnyebb olvasás végett is (eo helyett pl. ő-t szedtek stb.), s ennek megfelelően kiegészítették a jelkészletet. A nyomdának azonban nem volt antikva ő és ű jele, mert arra kényszerült, hogy ezeket a fraktútból pótolja. Az sz és z hangot a második szedésben sem különböztették meg egymástól és z-vel jelölték, az ß betű még itt sem fordul elő, s ugyanígy nem használnak még g, l, n, t betűt sem. Gálszécsi énekeskönyve ezen második szedésének, illetve kiadásának betűkészletével és hangjelölés módjával teljesen azonos a ma már csak töredékesen ismert Gálszécsi-féle Katekizmus (A keresztyéni tudományról való rövid könyvecske) és nyilván a függelékeként kiadott Farkas András-féle krónikás ének Az zsidó és magyar nemzetről. Minthogy pedig Bod Péter, aki még a katekizmusnak ép példányát látta, a könyvet 1538-ban nyomtatottnak írta le, azt hiszem, aligha tévedünk, ha a káté és az énekeskönyv második szedésváltozata betűkészletének és hangjelölésének azonossága alapján az énekeskönyv második szedésének idejét, illetve kiadásának megjelenési évét is 1538-ban állapítjuk meg.

Gálszécsi énekeskönyvének legutóbb Prágában, a Strahovi Könyvtárban felfedezett töredékei arra az érdekes megállapításra vezettek, hogy Vietor az énekeskönyv első szedésváltozatának D ívétől kezdve a kottákat nem fadúcokról, mint az előző íveken, hanem öntött mozgó hangjegyekkel nyomta. Bredár Gyulának, a töredékek ismertetőjének ez az észrevétele valóban helyes volt, annál meglepőbb azonban a hozzá fűzött megjegyzése, hogy ti. a mozgatható fémöntvények nem egy-egy hangjegyet, hanem kettőt, hármat tartalmazó „egységekből” állnak. Bredárt megtévesztette az a megfigyelése, hogy a hangjegyvonalazás nem szakad meg minden egyes kottafejjel, ami a Pierre Attingnant párizsi nyomdász által elterjesztett (1527) mozgójeles hangjegynyomás sajátosága, ahol a kottafej a hozzátartozó vonalrészekkel egy testre van öntve. Úgy képzelte tehát, hogy Vietor két-három (sőt négy!), vagyis egész hangjegybokrot öntetett egy matricáról. De hová lett volna ily módon a mozgó jelekből származó előny, hiszen minden hangjegybokor csak egyetlen meghatározott dallam jelölésére alkalmas!

Vietor – nézetem szerint is – valóban „menet közben” kísérletezett a mozgójeles hangjegynyomással, de nem az újabb francia, hanem a régebbi olasz eljárás szerint. Ottaviano Petrucci 1501-től Velencében alkalmazta azt a kétfázisos kottanyomtatást, amellyel Vietor

Gálszécsi énekeskönyvében megpróbálkozott. Az első fázisban az egyenként mozgatható hangjegyeket (tehát nem több kottát tartalmazó egységeket!) a megfelelő sorközökben a szöveg közé szedték s azzal együtt nyomtatták ki. A hangjegyvonalazást viszont külön állították össze, s nyomták rá a második fázisban a kottákra. Bredár az énekeskönyv D_2 és D_3 levelének csak egyik példányát közölte a leírásához mellékelte képeken, holott érdekes lett volna a leletben található második példányát is közzétenni ugyanezeknek a leveleknek, mert e két-két levonat összehasonlításából világosan kitűnik Vietor nyomtatási eljárása. A D_2 és D_3 levél két-két különböző levonaton ugyanis a hangjegyvonalazás egy teljes sorral, illetve csaknem egy teljes sorral eltolódott, míg a szöveg és a hangjegyek minden levonaton egyenlő távolságra vannak egymástól. A vonalazásnak ez az eltolódása csak kétfázisos nyomással magyarázható.

Vietornak a kétfázisos mozgó hangjegynyomással való kísérlete, amelyre a próbanyomatok vizsgálata derít fényt, úgy gondolom, a lengyel könyvnyomtatás története szempontjából sem érdektelen, mert rávilágít a műhely belső fejlődésének egy mozzanatára.

Állítólag Gálszécsi énekeskönyvének első és második kiadása között, tehát még 1538 előtt (vagy legkésőbb 1538 legelején), kellett megjelennie Székely István Kalendáriumának ugyancsak Vietor officinájában. A kétíves kis munka kiadásának idejét Székelynek az előszóban tett ígérete nyomán (hogy ti. a jövőben nagyobb és több művét szándékozik kiadni) szokták 1537–1538-ra tenni, mert nagyobb művei éppen 1538-tól kezdve jelentek meg. De más érv is szól amellett, hogy a kalendáriumnak 1537-ben vagy 1538 kezdetén napvilágot kellett látnia, minthogy Vietort a krakkói magisztrátus 1538-ban eltiltotta a naptárak nyomtatásától és terjesztésétől. A Kalendárium ma ismert két példánya viszont nem készülhetett 1538-ban vagy a korábbi években Vietor nyomdájában, mert Gálszécsi énekeskönyve és katekizmus (1538) betűkészletének tanúsága szerint a műhelynek ez időben még nem volt meg sem az antikva ő és ű, sem a g, l, n, t sem az ß jele, a Kalendárium ma ismert példányaiban azonban már mindezek a betűk megvannak. E példányok tehát a naptárnak csak az 1540-es évekből származó utánnyomatából, illetve újabb kiadásából származhatnak.

Mikor egészíthette ki Vietor a Komjáti-kötetben használt antikvát a fent említett betűkkel, az egyelőre csak valószínűsíthető, de teljes bizonyossággal meg nem határozható, mert sajnos, az 1538 és 1546 között készült krakkói nyomtatványokból ma már egyetlen példány sem ismeretes s így azok betűiről semmi bizonyosat sem mondhatunk. Azt azonban kétségtelennek tekinthetjük, hogy Székely István Kalendáriumának kiadása semmi esetre sem kényszerítette Vietort arra, hogy betűkészletéhez új jeleket metszessen. Ezt bizonyossággal csak egy kiadvány kényszeríthette ki: Dévai Bíró Mátyás 'Orthographia Ungarica'-ja, mert abban be kellett mutatnia, hogy az egyes magyar hangokat nyomtatásban milyen betűkkel jelölik. Az 'Orthographia Ungarica' első kiadását azonban nem ismerjük, csak egy újonnan megigazított kiadását 1549-ből, s ha meggondoljuk, hogy Gálszécsi 1538-ban megjelent katekizmusában még nyoma sincs az új betűknek, akkor az 'Orthographia Ungarica' legkorábban 1538 folyamán, de mindenesetre csak Gálszécsi katekizmus után hagyhatta el Vietor sajtóját. Az 'Orthographiá'-t követte valószínűleg 1538–1541 között Dévainak egy másik műve, 'A tiz parancsoltnak magyarázatja'-nak első kiadása. Gálszécsi katekizmusát természetesen ez sem előzhette meg. A tipográfiai okokon kívül e mellett szól az a körülmény is, hogy Batizi András katekizmus előszavában Gálszécsit említi elsőnek, mint káté-szerzőt s Dévait másodikként, amit bizonyára nem tett volna, ha Dévaié az úttörés érdeme.

Szilády Áron feltevése nyomán 'A tiz parancsoltnak magyarázatja' első kiadásának e munka (hely, év és a nyomdász neve nélkül megjelent) ma ismeretes példányaait tartják. Volt azonban Dévai e művének egy kötetátlából kiáztatott C íve, amely a sorok hosszát és a lapok méretét tekintve nagyobb volt és sorbeosztásában is eltért a ma ismert példányoktól. Ez a töredék a második világháború folyamán (1944) elpusztult. Az egyetlen híradást Hajnóczy

Iván adta róla; sajnos szófukar leírásából biztos következtetéseket alig vonhatunk le. A töredék nagyobb formátumából ítélve (ennek egy ívére a ma ismert példányok két ívnyi szövege fért rá), az sem lehetetlen, hogy ez negyedréti alakú kiadvány volt. Szilády e töredéket gondolta Dévai műve második kiadásából valónak. Szerintem azonban éppen a töredék származott 'A tiz parancsolatnak magyarázatja' első kiadásából. Az kétségtelen ugyanis, hogy ha a töredék – amint azt Szilády és Hajnóczy is állította – a ma ismert példányok szövegével betű szerint megegyezett, akkor Gálszécsi katekizmusát ez sem előzhette meg. Minthogy azonban együtt áztatták ki Gálszécsi kátéjával a kassai céhszabályzat 1550-ből származó kötéstáblájából, valószínű, hogy Dévai művének az a kiadása, amelyből a töredék fennmaradt és Gálszécsi katekizmusáéhoz közel eső időpontban jelenhetett meg. Ezt abból következtetem, hogy a kassai céhszabályzatot nyilván nem vitték Krakkóba, hanem itthon, a kassai kompaktor kötötte be. Kassára azonban a kötéstábla készítéséhez nem Krakkóból hozták a kiselejtezett próbanyomatokat, hanem itthoni selejtpapírból készítették a kötéstáblákat. Hogy a kassai könyvkötőhöz éppen Gálszécsi és Dévai műveinek Krakkóban nyomtatott krúdaívei kerülhettek, abban viszont semmi rendkívüli nincs, hiszen a krakkói magyar kiadványokat részben krúdákban szállították Magyarországra, s itthon kötötték be. Szállítás közben, vagy utóbb is, néhány ív szinte elkerülhetetlen volt, hogy meg ne sérüljön, tönkre ne menjen, aminek következtében a hiányos ívekből teljes példány nem lévén összeállítható, azokat kiselejtezték, s így kerülhettek kötéstáblába. Minthogy pedig Gálszécsi is, Dévai is az 1540-es évek elején Kassa közelében (Gálszécsen, illetve Szikszón) működött, kiadványaikat nyilván a legközelebb eső városban, Kassán kötötték, s így a kassai könyvkötő a nála maradt hiányos krúdákat később kötéstábla készítéséhez használta fel. Mindez sokkal hihetőbb Dévai művének első kiadásáról, amelynek megjelenése táján Dévai Kassa környékén működött, mint művének második kiadásáról, amely alighanem már halála után, az 1540-es évek vége felé jelent meg. Mindezek alapján én a töredéket tartom Dévai műve első kiadásából valónak, s nem a munka ma ismert példányait. Ez utóbbiak ugyanis tipográfiaiilag teljesen azonosak az Orthographia 1549. évi kiadásával, tehát nem származhatnak a kb. egy évtizeddel korábbi első kiadásból. Ezek a példányok az Orthographia 1549. évi kiadásával egyidejűleg, vagy legalábbis annak közelében megjelent kiadásból valók.

Az 1538–1546-ig terjedő időközben a reformáció irodalma szempontjából még több más jelentős munka is megjelent Krakkóban, amelyekből egyetlen példány sem maradt fenn. Bod Péter pl. a XVIII. század közepén még Székely Istvánnak négy ilyen munkáját is forgatta: Himnusz-fordítását (1538), amelyet Perényi Péternek ajánlott, akárcsak Gálszécsi a maga énekeskönyvét; kiskatekizmusát (Keresztyénségnek fundamentomáról való rövid tanúság, 1538), amelyet a szikszói iskolás gyerekeknek, illetve a második kiadást (1544) Réghy Kelemen nemes úrnak ajánlott, s végül a felnőttek számára 1546-ban kiadott nagyobb katekizmusát. Gulyás Pál kétségbevonta, hogy Székely István himnuszfordítása és kisebb katekizmusáé Vietor nyomdájában jelent volna meg, mondván: „sehogy sem tudjuk elképzelni, hogy Vietor önmagának csinált konkurenciát”. Vietor azonban nem csinált önmagának konkurenciát Gálszécsi, Székely, Dévai és Batizi katekizmusának vagy énekeskönyvének akár egyidejű és többszöri kinyomtatásával sem. Teljesen téves ugyanis az a még legújabbban is felbukkanó elképzelés, hogy Krakkóban Vietor vagy bármelyik nyomdász a magyar könyvet saját költségére adta volna ki és azok terjesztéséről és árusításáról maga gondoskodott volna. Ilyesmiről szó sincs. A magyar művek kiadási költségét rendszerint mecénások vállalták, a szerzők gyűjtötték azt össze pártfogóiktól vagy ritkábban (mint Batizi katekizmusáé esetében Kristóf, bártfai könyvárus) valamelyik magyarországi könyvkereskedő viselte. A példányokról a mecénás rendelkezett. Azok egy részét szétosztotta családjának tagjai, a birtokain működő prédikátorok és tanítómesterek között, másik részét a szerzőnek adta, aki a neki juttatott példányokat igyekezett eladni. Ha a kiadvány könyvkereskedő költségén jelent meg, az összes példány eladása az ő gondja volt, s a szerző csak néhány tiszteletpéldányt

kapott. Vietor tehát nem volt érdekelve a magyar könyvek értékesítésében, sőt az effajta könyvmegrendelések a legbiztosabb jövedelemforrást jelentették műhelyének. Neki csak egy érdeke volt, hogy minél több olyan megrendelőt biztosítson a nyomdának, aki a kiadványok költségét fedezi; az már közömbösen hagyta, hogy csupa hasonló jellegű vagy különböző műveket nyomtattak-e ki.

Téves volt azonban az a vélekedés is, hogy pl. Gálszécsi és Székely munkái azonos jellegűek. Gálszécsi énekeskönyve a híveket templomi éneklésre oktató tankönyv, Székely himnuszai viszont graduál típusú gyűjteményt képviseltek. Gálszécsi katekizmusá felnőttek számára írt „tudós” mű, Székely katekizmusának első és második kiadása viszont iskolás gyermekek részére írt rövid tankönyv. Gálszécsi katekizmusával csak Dévai (A tiz parancsolatnak magyarázatja), Batizi (Keresztyéni tudományrul) és Székely (A keresztyénség fundamentumáról. 1546) felnőttek számára írt hittani műve hasonlítható össze s ezek sem egyszerre, hanem kisebb-nagyobb időközökben jelentek meg.

Batizi András 'Keresztyéni tudományrul' című katekizmusának első kiadását – ha mindössze egy fél lapnyi töredék alapján is – itt szeretném most először bemutatni. Batizi katekizmusának, amint köztudomású, csak 1550-es krakkói és az 1555. évi kolozsvári kiadásából maradtak ránk példányok. Szilády Áron ugyan Batizinak a katekizmushoz írt előszavából arra következtetett, hogy a kátének valószínűleg volt már korábbi kiadása, mert Kristóf bártfai könyvkereskedőnek Batizi még wittenbergi tartózkodása idején (1542– 1545) adta át a kéziratot kinyomtatás végett, s feltehető, hogy Kristóf nem várt öt-hat évig a katekizmus kiadásával. Sziládynak ezt az érvelését irodalomtörténet-írásunk elfogadta, csupán a tárgyi bizonyíték hiányzott mind ez ideig a Szilády által kikövetkeztetett kiadás igazolására. Pedig a bizonyíték kerek ötvenöt esztendeje meglett volna hozzá, csak éppen senki sem ismerte fel. Amikor 1911-ben Divéky Adorján a Gálszécsi-féle Énekeskönyv Krakkóban kötetáblából kiáztatott első ívének fakszimiléjét közzétette, ismertetéséhez két töredék fényképét is mellékelte, amelyeket meghatározni nem tudott, s csak annyit mondott róluk, hogy Gálszécsi munkájából valók. Minthogy a két levélcsikkal azóta sem foglalkozott senki, magam próbáltam most őket vallatóra fogni, krakkói nyomtatványokról lévén szó. A 2. számú töredék nem okozott gondot, mert első pillantásra világos volt, hogy az csak Ozorai munkájának második kiadásából lehet, s meg is állapítottam, hogy annak Q2b lapja. Az 1. számú töredékről nem volt nehéz kideríteni, hogy az valamelyik katekizmus-kiadvány része. A kör gyorsan szűkült s kitűnt, hogy az csak Batizi kátéjából származhat. Igen ám, de az 1550-ben Krakkóban nyomtatott Batizi-katé D ívének próbalevonata hogyan kerülhetett egy 1547. évi krakkói városi számadás kötetáblájába? Számadáskönyveket ugyanis nem szoktak utólag kötetni, mert hiszen akkor a csereberélhető lapokkal csalni lehetne az elszámolásnál. A számadáskönyv csak előre bekötött kötet lehetett, amely 1546 végén, vagy 1547 elején készült. A töredék tehát nem lehet az 1550. évi kiadásból való, s következésképpen nem egyezhet meg akkor annak szedésével sem. Az 1550. évi kiadással való szembeállítás igazolta is azt, hogy – noha a két szöveg betűről betűre megegyezik – a szedés mégsem ugyanaz. Az első szembeeső különbség, hogy a lap közepén olvasható cím betűi nem azonosak. A töredékben a szöveg típusának verzálisait használták címbetűnek, az 1550. évi kiadásban pedig ennél nagyobb és vastagabb (félkövér) verzális betűkkel szedték a címet. Ennek következtében a cím két sorában a betűk egymás alatt nem egyformán helyezkednek el a kétféle szedésben. De a szöveg szedésében is vannak eltérések, noha a betűtípus mindkettőben ugyanaz; ti. a Komjáti-kötet új betűkkel kiegészített antikvája. Az 1. sor „szentelésrul” szavában az é fölött levő ékezet a töredékben merőleges, majdnem balra dől, az 1550. évi kiadásban pedig erősen jobbra elfekvő ékezetet láthatunk, ugyanígy a 8. sor „rész” szavában is. Ezeknél azonban lényegesebb a 14–15. sor eltérése: a töredékben a „mindenható a-//tya” elválasztást találjuk, az 1550. évi kiadásban az „atya” szót nem választották el, hanem az egész szó a 15. sorba került. A 24. sorban a „magamban” után a töredékben vessző van, az

1550. évi kiadásban nincs; a 25. sorban a „tudományom-” után elválasztójel van, az 1550. éviben hiányzik az elválasztójel, s ilyen abban nem is volt, mert a sor teljesen zárt. Csak a legfontosabb eltéréseket soroltuk fel, de annak igazolására ennyi is elég, hogy itt két különböző szedésről van szó. Minthogy pedig a töredék olyan kötéstáblából került elő, amelyet 1536 (Gálszécsi énekeskönyve) és 1546 (Ozorai műve) között kiadott munkák kefelevonatából 1546 végén vagy 1547 elején készítettek, ez az alig fél lapnyi szövegcsont nem lehet más, mint Batizi katekizmusa első kiadása próbalevonatának egy része.

A Batizi-káté első kiadása megjelenési idejét elég tág határok (1542–1545) közé szokták helyezni. Batizi 1542 márciusában iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Meddig maradt ott, azt közelebből nem tudjuk, csak annyit, hogy 1545 szeptemberében részt vett az erdői zsinaton. Ha meggondoljuk, hogy kátéja bevezetőjében azt írja: korábban összeállított hittani művét, melyet Kristóf, bártfai könyvkereskedő kiadásra kért tőle, több tudós atyafiakkal „közölte”, akik mind jóváhagyták, s miután ő is „az nyomtatásra teljesen kész” lenne, azaz kiadásra előkészítette a művet, átadta azt a könyvárusnak, akkor ebből talán arra következtethetünk, hogy Batizi nem mindjárt wittenbergi tartózkodása elején adta át kinyomtatásra munkáját. Minthogy pedig Gálszécsiről már mint elhunytól, Dévairól ellenben mint élőről beszél az előszóban, ebből is az látszik valószínűnek, hogy 1544, de legkésőbb 1545 első felében kaphatta meg Kristóf könyvkereskedő Batizitól a kéziratot. Gálszécsi 1543-ban ugyanis már nem élt, Dévai pedig 1545 júniusa előtt halt meg. Így tehát Batizi katekizmusa első kiadásának 1544-ben vagy 1545 első felében kellett megjelennie Vietor nyomdájában, Krakkóban.

Az 1546–1550-ig terjedő évek krakkói magyar nyelvű könyvterméséből már maradtak ránk példányok. E kiadványok mind az új antikva jelekkel (á, é, g, l, n, o, ß, t', u és ü) kiegészített, s a Komjáti-kötetben használt típus betűivel jelentek meg. Így az Ozorai-mű második kiadása 1546-ban, Székely István prózai Soltárkönyve 1548-ban, Dévai Orthographiájának újabb, 1549-ből származó kiadása, s a 40-es évekből valónak gyanítom Dévai: A tiz parancsoltnak magyarázatjáról szóló műve ma ismert példányaikat is, mert tipográfiai sajátosságai az ez időbeli nyomtatványok családjába utalják.

Ezekkel a magyar nyelvű Vietor-kiadványok sora már le is zárul. Székely István Soltárkönyve és Dévai Orthographiájának 1549. évi kiadása már nem is Vietor, hanem özvegyének nevére jelent meg. 1550-ben pedig Vietor özvegyének műhelyvezetője, Strikóvia-beli Lázár (Łazarz Andrysowic) önállóan nyomtatja ki Batizinak a 'Keresztyéni tudományról' írt munkáját. A Batizi-mű a magyar nyelvű könyvkiadás krakkói korszakának mintegy záróköve. Ez a kötet is azzal az antikva típussal készült még, amellyel az első magyar nyelvű könyvet, Komjáti Szent Pál levelei fordítását nyomtatták 1533-ban Krakkóban.

A lengyel főváros jelentőségét a magyar könyvkiadás történetében azért emeljük ki különös hangsúllyal, mert a XVI. századi magyar történelem éppen két legválságosabb évtizedében segítette elő a nyomtatott magyar könyv megszületését és könyvkiadásunk kibontakozását. Átvezette azt a legnehezebb évtizedeken, amíg idehaza az önálló magyar könyvkiadás megindulhatott. Attól az időtől kezdve azonban, hogy a magyar reformáció a két legnagyobb polgári illetőleg mezővárosi központban, Kolozsvárt 1550-től, Debrecenben 1561-től állandó nyomdát tudott szervezni s ezáltal biztosította idehaza is a magyar könyvkiadás folytonosságát, a krakkói magyar könyvkiadás egyszerre értelmét veszítette, szinte máról-holnapra elsorvadt, s néhány évtized múlva teljesen meg is szűnt. A XVI. század második felében már csak mindössze négy magyar nyelvű munka jelent meg Krakkóban.

Van ugyan egy ötödik kiadvány is, amely időrendben megelőzi a másik négyet, s kolofonjának tanúsága szerint állítólag Krakkóban készült. Könyvtáblából kiáztatott néhány levélnyi töredék ez is, Sztárai Mihály 'De matrimonio sacerdotum' latin címen emlegetett, de egyébként magyar nyelvű, protestáns szellemű, satirikus vitadrámája. A töredék kolofonjában ezt olvashatjuk: „Cracoban nyomtatott Kerekotzki Ferencz által. 1550.” A

kiadványt már felfedezője, Toldy Ferenc (1805–1875), a magyar irodalomtörténetírás megalapítója sem tartotta krakkói nyomtatványnak. Kétkedett a kiadvány krakkói eredetében a lengyel tudományosság is, minthogy Kerekotzki nevű nyomdász a lengyel könyvkiadás történetében teljesen ismeretlen. Horváth János (1878–1961), minthogy hitelt érdemlően senki sem bizonyította, hogy a nyomtatvány hol készült, mindössze annyit jegyzett meg a kolofonról: „Ez csak megtévesztő nyomdai jelzés lehet.” Legújabbban a drámatörredék helyesírását vizsgálva, Molnár József állapította meg, hogy az teljesen egyezik Heltai Gáspár 1550 és 1559 között igen következetesen alkalmazott nyomdai

helyesírásával. Molnár következtetésének helyességét tipográfiai érvekkel is alátámaszthatjuk. A Sztárai-dráma a kolozsvári nyomda 1550 óta ismert kisebbik (2.) antikvájával (20 sor mérete 92 mm) készült.

Ez a típus erősen hasonlít a Krakkóban nyomtatott Komjáti-kötet antikvájához. A kolozsvárinak is vannak a magyar hangjelölésre a típushoz utólag vésetett jellegzetes betűi (ő és ű), amelyek méretük és formájuk szerint elütnek a típus hasonló eredeti betűitől (o és u). A kolozsvári nyomda 2. antikvájában az ő átmérője (2,1 mm), nagyobb, mint az o-é (1,9 mm), az ű is nagyobb (2,2×1,1 mm), mint az u (2,0×0,9 mm), s az ő legfőbb jellemzője, hogy a bal szára hosszabban nyúlik fel, mint a jobb. Egy másik sajátosan kolozsvári betű az sz hang jele, melyet alászedéssel két részből állítottak össze: antikva f-ből és annak feje alá szedett 3-as számjegyből. Hogy ez az sz valóban két különálló betű, azt elárulja az a körülmény is, hogy a 3-as hol közelebb, hol távolabb, hol feljebb, hol lejjebb helyezkedik el az f szára mellett. Sőt, Tinódi Cronicájában, melynek énekeit 1544-ben ugyanezzel a típussal nyomtatták, a c_{4b} lap utolsó sorában az „eluesztne” szóban a 3-ast véletlenül fejjel lefelé, jobbra nyúló szárakkal szedték. E két elemből összeállított ß sehol más nyomdában nem fordul elő, csak Kolozsvárt, pedig két betűből összeillesztett ß-t másutt is használtak, de azokban az f-hez nem 3-as számjegyet, hanem a fraktúr 3 különböző változatát, vagy az antikva z-jét társították. Sztárai e drámájának szövegében a kolozsvári második antikva típus összes 1559 előtt fellelhető jellegzetes sajátosságai megtalálhatók. Molnárnak tehát azt a következtetését, hogy a Sztárai-mű a kolozsvári Hoffgreff – Heltai-nyomda 1559 előtt megjelent kiadványa, a betűtípusa is kétségtelenül igazolja. Nem látjuk elfogadhatónak azonban Molnárnak azt a feltevését, hogy a kolofon valószínűleg „teljesen hamis, azaz sem a nyomtató, sem a hely, sem a nyomtatás ideje nem felel meg a valóságnak, amely a mű tartalma miatt indokolt”. Majd pedig a nyomtatás idejére vonatkozólag azt a következtetést vonja le, hogy a kiadvány alighanem 1553-ban készült, mert „ebben az időben találunk más, név nélkül megjelent kolozsvári nyomtatványt is. Lehet, hogy a szigorú cenzúra miatt kényszerült Heltai álnév használatára.”

Szerintünk éppen az 1550-es évszám a kolofon egyetlen hitelt érdemlő adata. Mikor kellett Hoffgreffnek vagy Heltainak attól félnie, hogy egy, a római egyház papjait gúnyoló mű közzététele miatt komoly kellemetlenségei lehetnek? 1553-ban aligha! Erdély ekkor átmenetileg ugyan Ferdinánd uralma alá tartozott, de gyenge lábon álló hatalma idején szigorú cenzúráról Erdélyben nem beszélhetünk. A protestáns szellemű munkák 1551-től egymás után zavartalanul jelentek meg a kolozsvári nyomdában. Az sem komoly érv, hogy 1553-ban más kolozsvári kiadvány is megjelent a nyomdász neve nélkül. Az 1553-ban Kolozsvárt megjelent kiadványok közül ma hármat ismerünk. Ezek között kettőn (a Heltai által szerkesztett katekizmuson és egy abból készített rövidített kiadáson) nem szerepel a könyvnyomtató neve, de mindegyiken fel van tüntetve a kiadás helye és éve. Sőt, a katekizmus bővebb változatának címlapján Heltai neve, mint szerkesztőé szerepel. A katekizmus rövidített kiadásáról viszont Heltai neve nem a cenzúráról való félelem miatt maradt le, hanem alighanem a Hoffgreff és Heltai között kirobbant anyagi természetű ellentétek következményeként. A rövidített változat nyomtatását úgy látszik már nem Heltai fejezte be, Hoffgreff pedig (aki 1553 szeptemberétől 1558 végéig egyedül vezette a nyomdát), minthogy nem tekinthette a kiadványt sajátjának, névtelenül jelentette meg. Tekintettel arra, hogy a kiadás helye és éve mindegyik

nyomtatványon rajta van, a szerző, illetve a nyomdász nevének elhallgatása nem óvatosságból történt a fenyegető cenzúra miatt, hiszen Kolozsvárt csak egy nyomda működött s így a helynév feltüntetése önmagában is elárulta a nyomdát és ezen keresztül a szerző személye is felderíthető volt. Molnár József érvei tehát az 1553. év mellett és az 1550. év ellen egyáltalán nem meggyőzőek.

1559 előtt a Hoffgreff–Heltai nyomda életében egyetlen olyan időpont volt, amikor valóban veszedelmes lehetett egy katolikus papokat gúnyoló irat kibocsátása, ugyan nem a cenzúra, de a legfőbb politikai hatalmat gyakorló püspök, Fráter György bosszúja miatt. Ez az idő pedig éppen az 1550–51. esztendőre esett a nyomda életében. Azután, hogy Fráter Györgyöt Ferdinánd zsoldosai meggyilkolták, nem volt már olyan katolikus hatalmasság az ország keleti felében, akitől Heltaiéknak rettegniük kellett volna. Viszont, hogy Fráter Györgytől mennyire félt és mennyire gyűlölte őt Heltai, az kitűnik abból is: még huszonegynéhány év múlva sem állja meg, hogy Tinódi Sebestyén 'Erdélyi história'-jának általa kiadott szövegébe a Fráter György halálán örvendező versszakok közé ezt a négy sort be ne toldja:

Kolozsváriak nyugtalanok miatta,
Csépli, rója, kergeti és nyomorgatja,
Bünes csak Krisztusnak evangélioma,
Ezért szegény prédikátorokat faggatja.

Heltai nyilván saját bőrén is tapasztalhatta a nyomorgatást, a büntetéseket és a bírságokat, amelyeket a reformáció tanainak hirdetéséért Fráter György a kolozsváriakra rótt.

1550-ben minden oka megvolt Hoffgreffnek és Heltainak, hogy a katolikus papi nőtlenséget gúnyoló Sztárai-drámát álnéven s nyomdahelyként Krakkót tüntetve fel, adja közre. Krakkó említése eleve elterelte a gyanút Kolozsvárról, hiszen tudott dolog volt, hogy 1550-ig minden magyar nyelven írt protestáns szellemű nyomtatott könyv Krakkóban látott napvilágot. Az elmondottak alapján úgy véljük, helyes az a végső következtetésünk, hogy Sztárainak a papok házasságáról szóló műve Kolozsvárt jelent meg, Hoffgreff–Heltai nyomdájában az 1550. évben.

Az ál-krakkói nyomtatvány után kilenc év telt el, amíg Krakkóban újra magyar nyelvű könyv jelent meg Andrysowic nyomdájában, Németi Ferenc tokaji várkapitány költségén: Székely István 'Krónika ez világnak jeles dolgairól' című történeti műve (1559). Hogy ez a munka Krakkóban jelent meg és nem Kolozsvárt, azt eléggé indokolják azok a kapcsolatok, amelyek Székelyt az 1530-as évek óta Krakkóhoz, a krakkói könyvkiadókhoz fűzték. Minden korábbi műve is itt látott nyomdafestéket, s Andrysowicot még mint Vietor özvegyének műhelyvezetőjét és Soltárkönyvének nyomtatóját régről ismerhette. Kettőjük között 1559-ben Vilmányi Libécz Mihály (talán Székely tanítványa), akkor krakkói diák volt a közvetítő és a munka korrektora.

Amennyire érthető, hogy Székely Világkrónikáját Krakkóban nyomtatta ki, éppoly rejtélyesnek tűnhet első pillanatra: mi indíthatta Szikszai Hellopoeus Bálint egri prédikátort arra, hogy Katekizmusának első kiadását a távoli Krakkóban adja sajtó alá, amikor Debrecen, a szakramentárius könyvkiadás hazai központja, oly közel esett Egerhez. A természetes az lett volna, ha művének első kiadása is Debrecenben jelenik meg, mint 1574-ben a második, annál inkább, mert Melius Péter halála után, 1573 első napjaiban Debrecen Hellopoeus Bálintot választotta papjává. Hogy az 1568–1572 között Egerben lelkészkedő Hellopoeus Krakkóban kényszerült kinyomtatni munkáját, annak csak egy magyarázata lehet. Úgy látszik, 1570–1572 között akarta azt közzétenni. Ez időben azonban Debrecenben János Zsigmond cenzúrarendelete miatt nem nyomathatta ki. A fejedelem 1570. február 15-én kelt rendelkezésével megtiltotta, hogy Debrecenben vallásos tárgyú munkát engedélye nélkül

kinyomtatassanak. Alig másfél évvel később (1571. szeptember 17.) pedig Báthori István adott ki hasonló rendelkezést, ez azonban már általános érvénnyel, valamennyi nyomdára vonatkozott. Csak 1574-ben enyhült meg annyira a helyzet, hogy Debrecenben vallásos műveket újra kiadhattak. Hellopoeus munkájának első kiadásából egyetlen címlap nélküli példány maradt fenn, amelyről Molnár József úgy vélte, hogy Andrysowic nyomdájában készült. Nyomtatóját helyesen Nagy Barna határozta meg a kötetben található záródísz alapján. A könyv Maciej Wierzbiet a műhelyében jelent meg, amit megerősíthetünk azzal, hogy a kötet betűinek a vizsgálata is ugyanerre az eredményre vezetett. Wierzbiet a típusának van egy jellegzetesen hibás betűje, a kis w, amelynek külső jobb szára görbe. S nemcsak a záródísz, hanem ugyanez a típus is a görbe w-vel megtalálható Károlyi András: Ez mostani visszavonásokról való kis könyvecskéjében is (Krakkó, 1580). Ez pedig impresszumának adatai szerint Maciej Wierzbiet a műhelyében készült. De előfordul ugyanez a típus Balassi Bálint 'Beteg lelkeknek való füves kertecske' című, 1572-ben ugyancsak Wierzbiet anél kiadott művében, amennyire ez a második világháborúban elveszett egyetlen példány néhány lapjáról fennmaradt fakszimile alapján megállapítható.

Balassi Bálintnak ez az ifjúkori munkája Michael Bock haguenaui lutheránus prédikátor 'Würtzgärtlin für die kranken Seelen' (1562) című, a hívek lelki vigasztalására írt vallásos elmélkedésének fordítása. A címlap tanúsága szerint Balassi munkáját „az ő szerelmes szüleinek háborúságokban való vigasztalására” adta ki. Bock könyvével talán németországi tanulmányainak idején ismerkedett meg s magyarra, úgylehet, akkor fordította, amikor apja, akit 1569 októberében, összeesküvés gyanúja miatt Pozsonyban börtönbe vetettek s 1570 márciusában fogságából megszökött és családjával egy időre a lengyelországi Rymanówban húzódott meg. Balassi János ugyan még 1570 szeptemberében visszatért Magyarországra s a török–magyar határon, kékkői és divinyi várában tartózkodott, hogy birtokait védje. Családja azonban, legalábbis 1571 végéig még nem jött haza, hanem Lengyelországban, Balassi János zmigródi és odrzyhoni birtokain élt. Ezekben az időkben fordíthatta le Balassi Bálint Michael Bock könyvét, amelyet zaklatott szüleinek ajánlva alighanem még 1572 elején Krakkóban ki is nyomtatott. Balassi maga a kiadás ellenőrzésében és a szedés javításában személyesen aligha vett részt, azt valamelyik megbízottja végezhette Krakkóban, talán egyik protestáns pap, tiszttartó vagy diák, aki ismerte Wierzbiet a, a lengyel protestánsok akkoriban legfőbb krakkói könyvkiadóját.

Wierzbiet a sajtója alól került ki az utolsó magyar nyelvű könyv is, amely a XVI. században Krakkóban megjelent. Szerzője, Károlyi András, 1575– 1580-ig Kassa magyar prédikátora, akit szakramentarizmus miatt, mivel a tiszta lutheri tanokat tévelygésével megfertőzte, 1580 júniusában elbocsátották állásából. Felfogásának igazolására 1580 novemberében kinyomtatatta 'Ez mostani visszavonásokról való kis könyvecské'-jét. Művét Bekes Gáspár özvegyének, Szárkándi Annának ajánlotta, akit Báthori István lengyel király másodszor 1582-ben magyar főkamarsáival, Wesselényi Ferencsel házasított össze. Wesselényiné volt később Balassi Bálint második nagy szerelme, akihez talán legszebb verseit, a Coelia-ciklus énekeit írta. Bekes lengyelországi birtokai Krakkó és a magyar határ között feküdtek. De Krakkóban is fényes házat tartott. 1575-ben vette el Szárkándi Annát, akivel 1577-től Lengyelországban élt. Károlyi Andrást – könyve ajánlásának hangjából ítélve – régebbi kapcsolatok fűzhették Szárkándi Annához, talán nevelője volt, vagy mostohaapja, Dóczy Gábor prédikátora, de az is lehet, hogy anyja, Nyáry Krisztina családi környezetében lelkészkedett, s az sem elképzelhetetlen, hogy mint kassai prédikátor, ő eskette össze Bekest és Szárkándi Annát. Talán az özvegy krakkói házában tartózkodott könyvének kinyomtatása idején s ott írta azokat a „szép ékes könyörgések”-et, melyeket 1580. november 4-én, Krakkóból keltezett s könyve függelékeként nyomtatott ki.

A kassai tanács 1581 elején Károlyi Andrást – kinyomtatott munkája miatt – kitiltotta a városból, majd a „libellos sacramentarios” példányait is elkobozta. Visszakapta-e Károlyi

András a könyveit, arról nem tudunk. A tanácsnak csak az a halogató határozata ismeretes, hogy az ügyben döntené majd Rueber János kassai főkapitány visszatérte után fognak, de hogy végül is mit határoztak, azt ez idő szerint nem ismerjük. Károlyi 1581 után egyébként Kassa közelében, Korlátan lelkészkedett. Az utolsó magyar nyelvű könyv tehát, amely a XVI. században a lengyel fővárosban jelent meg, azért készült Krakkóban, mert Károlyi András pártfogója és mecénása Lengyelországban élt.

Ha végigtekintjük a Krakkóban kiadott magyar nyelvű munkák szerzőinek sorát, egy kivételével (Balassi) csupa tanító és prédikátor áll előttünk, valamennyien egyetemet jártak, egy-két kivételtől eltekintve részben vagy egészben a krakkói egyetem neveltjei. Idehaza napi munkájukban mérték fel a nyomtatott magyar nyelvű könyvek társadalmi igényét és szükségét. Nagyon is érthető tehát, hogy ennek eredményeképpen elsősorban a gyakorlati követelmények kielégítését érezték sürgetőnek, az irodalmi igényesség, bár kezdettől fogva jelen van ezekben a művekben, általában nem elsőrangú szempont, s nagyobb súllyal, tudatossággal csak a műfajilag magasabbrendű alkotásokban jelentkeznek. A kiadványok túlnyomó többsége iskoláskönyv, ábécéskötet, naptárkészítésre szolgáló tankönyv, katekizmus gyermekek és felnőttek számára (Dévai orthografiája; Székely kalendáriuma; Gálszécsi énekeskönyve; Gálszécsi, Székely, Dévai, Batizi, Hellopoeus katekizmusa); templomi, istentiszteleti célokat szolgáló művek (Gálszécsi énekeskönyve, Székely himnuszfordításai); a reformáció hitelveit és történetfelfogását propagáló, magyarázó irat, felvilágosító hittani mű (Ozorai műve, Farkas András krónikás éneke és Károlyi András munkája). Az olvasmányosság, magasabb irodalmi szándék jegyében fogant írás még jóval kevesebb akadt köztük (Komjáti Szent Pál-fordítása; Székely zsoltárfordítása, valamint világkrónikája és Balassi vallásos elmélkedés-gyűjteménye). De a magyar könyvkiadás krakkói korszakának éppen úttörő jellegében van legfőbb érdeme: egyrészt segítette a magyar nyelvet irodalmi rangra emelni, másrészt pedig megkezdte a szélesebb olvasóréteg nevelését a nyomtatott magyar nyelvű könyv, a magyar nyelvű irodalom számára.

E krakkói korszak egyúttal bevezetője volt a hazai magyar nyelvű könyvnyomtatás felvirágzásának a XVI. század második felében. A század végéig az ország török által meg nem szállt területén, 29 helységben dolgozott nyomda. Ezek közül hat városban (Szeben, Brassó, Kolozsvár, Debrecen, Nagyszombat, Bártfa) állandó üzem működött. E műhelyek kizárólag a hazai szükséglet kielégítésére létesültek, s természetesen kis háziüzemek voltak. Még a legtöbbet termelők, mint a kolozsvári és debreceni nyomda sem hasonlíthatók össze a nagy nyugati officinákkal. Az adott történelmi viszonyok között sem erejük, sem módjuk nem volt arra, hogy bekapcsolódjanak az európai könyvkiadás folyamába. Azok a magyar humanista és reformátor írók, akik nemcsak a hazai közönséget tartották szem előtt, hanem egész Európára tekintettek, műveiket nem itthon, hanem a nagy nyugati könyvkiadó cégeknél jelentették meg. A XVI. századi magyarországi nyomdáknak ilyen messzenéző céljai nem lehettek. De hivatást töltöttek be az irodalmi műveltség, a magyar nyelvű irodalom terjesztésével, mert abban, hogy a magyarság történelmének egyik legválságosabb korszakában, a három részre szakított országban, politikai és területi megosztottsága ellenére meg tudta teremteni nemzeti nyelvű irodalmát, nem kis része volt a könyvnyomtatásnak.